

DOI: 10.21005/pif.2019.38.B-07

INDUSTRY HERITAGE AS TOURIST ATTRACTION – EXISTING RESOURCES AND POSSIBILITIES OF THEIR USE ON THE EXAMPLE OF SELECTED OBJECTS OF SZCZECIN

DZIEDZICTWO POPRZEMYSŁOWE JAKO ATRAKCJA TURYSTYCZNA – ISTNIEJĄCE ZASOBY I MOŻLIWOŚCI ICH WYKORZYSTANIA NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH OBIEKTÓW SZCZECINA

Rafał Obuchowicz

Eng. Arch.

Author's Orcid number: 0000-0003-4138-236X

West Pomeranian University of Technology, Szczecin
Faculty of Civil Engineering and Architecture

ABSTRACT

The aim of the work is to review, taking into account the possibilities of touristic use, selected post-industrial objects in Szczecin. Residues successfully managed for tourist purposes were indicated. All of the non-hotel facilities selected were those that have tourism potential, indicating the possibilities of their development for tourism purposes and the features that would make them become a Post-Industrial Tourist Facility (PPOT). Conclusions from the conducted research indicate actions that should be taken to rescue post-industrial heritage, enabling the development of post-industrial tourism in Szczecin.

Key words: post-industrial monuments, tourism, Szczecin.

STRESZCZENIE

Celem pracy jest dokonanie przeglądu, uwzględniającego możliwości wykorzystania turystycznego, wybranych obiektów przemysłowych na terenie Szczecina. Wskazano zabudki z powodzeniem zagospodarowane dla celów turystycznych. Ze wszystkich niezagospodarowanych obiektów wybrano te, które posiadają potencjał turystyczny, wskazując możliwości ich zagospodarowania dla celów turystycznych oraz cechy predysponujące je do stania się Poprzemysłowym Obiektem Turystycznym (PPOT). Wnioski z przeprowadzonych badań wskazują działania, które należy podjąć celem ratowania dziedzictwa przemysłowego, umożliwiające rozwój turystyki poprzemysłowej Szczecina.

Słowa kluczowe: zabudki poprzemysłowe, turystyka, Szczecin.

1. INTRODUCTION

The post-industrial heritage is an element of cultural heritage, "records" the history of civilization with particular emphasis on technical and technological processes [10, p. 215]. Post-industrial heritage consists of: production plants, their products, industry-related buildings, architectural complexes and landscapes, devices, machines, tools, other objects used in the production process and crafts, skills and technologies, lifestyles, customs, traditions, events, artistic creation and art objects, being a testimony and referring to the development of industry and technology [2, pp. 19-20]. The Polish Tourist Organization defines industrial heritage as monuments of industrial construction and technology - objects related to production: mines, steel mills, power plants, various types of machinery industry, facilities related to the processing industry (windmills, mills, distilleries, breweries, forges), paper industry (paper, printing), textile, ceramics (ceramics factories, brickyards), objects related to railway transport (railway lines with railway stations and railway infrastructure), river transport (water channels, locks, dams), sea (shipyards, port equipment), overland, engineering thought: bridges, viaducts, dams, or hydrotechnical devices (river channels) [22, p. 6]. *Looking at post-industrial objects in cities, it can be stated that in a sense they shape and make the urban cultural landscape more attractive. They are often a factor creating the beauty of cities, their silhouettes are visible from a distance, they are also often a magnet attracting tourists and tourists. The more their architectural form is, the richer the material, the older the building, the greater the interest of visitors. Old factories are transformed into museums or shopping and entertainment centers. They have a specific climate and thanks to that they are very popular* [6, p. 18].

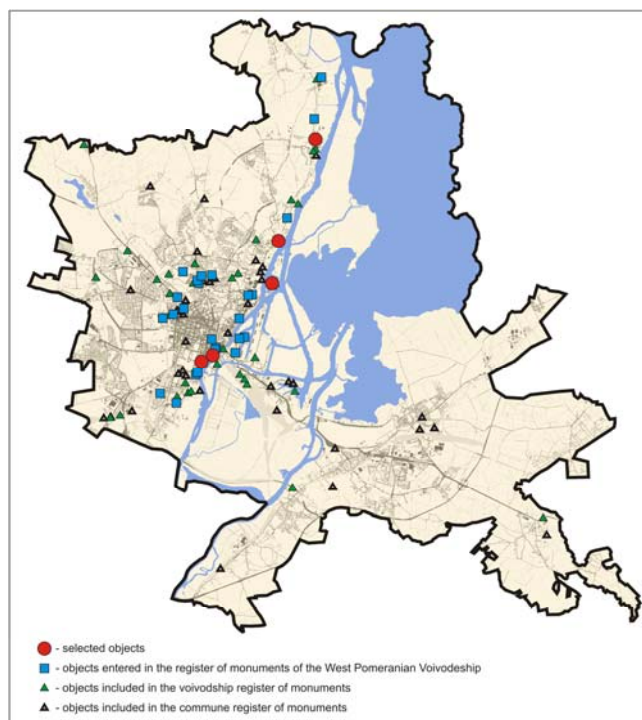
Szczecin is associated with a fallen and reactivated industrial region. Post-industrial goods in Szczecin were created as a result of the shipbuilding and steel industry development: shipyards, steelworks and railway: stations, stations, viaducts. *Tram depots are considered to be antique - three teams in Szczecin. Monuments are also elements of transport infrastructure, eg the rail drawbridge (retractable) in Szczecin-Podjuchy* [1, p. 59]. *Other technical and industrial monuments related to the development of industry in the 19th century are hydropower plants on the larger rivers of the region: Odra, Reda* [21, p. 18]. Among the historic objects or food processing units from Szczecin, distilleries, breweries and slaughterhouses can be mentioned. In addition, numerous gas and municipal power plants, zinc and paper factories. The city has rich resources of post-slip architecture, including 26 objects entered into the Provincial Monuments Records (Fig. 1) [22]. Most of the monuments are large objects or entire factory complexes (teams). In Szczecin, there is a complex of huge industrial facilities of the Szczecin Shipyard, unique in the scale of the country, Europe and the world.

Unused post-industrial buildings have survived in Szczecin mostly in poor condition or at all - many post-industrial facilities have been demolished: brickyards, railway infrastructure facilities accompanying stations (locomotives, water towers, warehouses). The old navigational equipment is only partially preserved: only on the Szczecin-Świnoujście waterway there are ponds (eg the Młyny pond with original construction and form), marking the track, built in 1911-1936, Odra hydrotechnical devices (weirs, chamber sluices, culverts shaft and pump stations in the Widuchowa area) have been partially preserved in the area of the present Lower Oder Landscape Park [1, pp. 58, 59].

The aim of the study is to analyze post-industrial architecture objects from the area of Szczecin in terms of their adaptation for tourism purposes. Objects related to the industry and services were selected for the analysis. The study included historic objects of the company administration (the Szczecin steelworks) and the transport industry, including the railway (railway water tower). Monuments related to trade were not taken into account: shops, department stores and military facilities: warehouses, workshops, bunkers, and underground. The analysis of the actual state of the objects was made in the work. It is proposed to introduce a certificate of the Post-Industrial Tourist Facility (PPOT), which is given to every post-industrial object that has been adapted for tourism purposes.

Fig. 1. List of industrial facilities and complexes listed in the register of monuments in the city of Szczecin. Source: Own study based on BIP - Provincial Office for the Protection of Monuments in Szczecin

Ryc. 1. Wykaz obiektów i zespołów przemysłowych wpisanych do rejestru zabytków na terenie miasta Szczecin. Źródło: Opracowanie własne na podstawie BIP - Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie

2. METHODOLOGY OF RESEARCH

The research methods used in the work are institutional and legal analysis based on source data:

- literature data: reports, strategies, programs, articles in scientific journals, maps, Local Spatial Development Plan (MPZP) of the City of Szczecin, Study of Conditions and Directions of Spatial Development (SUIKZP) of the City of Szczecin, cartographic analyzes and data, historical and cultural outline according to the literature;
- Internet sources: websites of offices, tourist portals, websites of facilities, satellite images behind the portal geoportal.gov.pl.

The method of architectural and urban analysis combined with the observational and descriptive method was also used - inventory of facilities, which includes:

- inspection of objects,
- description of the stagnant condition,
- photographic documentation of the object,
- descriptive documentation of the object.

The duration of research covered the period from June 2012 to February 2019.

3. POST-INDUSTRIAL OBJECTS INTENDED FOR TOURIST OBJECTIVES IN SZCZECIN

3.1 Post-industrial objects of Szczecin dedicated for tourist objectives - case study

The greatest advantage of post-industrial tourism is historic industrial facilities adapted for the needs of tourism and made available to tourists. There are six such facilities in Szczecin:

- Museum of Technology and Transport in Szczecin (car industry);

- Starka Brewery (distillery industry);
- Stara Rzeźnia Łasztownia restaurant (meat industry) - renovation of selected buildings in the former slaughterhouse;
- Uroczysko Mosty (transport industry);
- Hotel Dana;
- Factory II - a historic commercial, service and office building at the junction of Kraśńskiego and Niemcewicza streets is the former Bernhard Stoewer sewing machine factory; Until the early 1930s, sewing machines, typewriters and bicycles were produced there, but in the 1930s the Stoewers left the building and the original interiors did not go away; at the turn of the 19th and 20th centuries there were: forge, foundry: locksmith: assembly workshops [4].

3.2. Examples of post-industrial objects of Szczecin with the possibility of their disputing for tourist objectives

Examples of post-industrial facilities located in Szczecin, which have the potential for successful adaptation for tourism purposes, are discussed below in the individual sub-chapters.

When selecting the objects, the tourist potential and features such as authenticity, uniqueness, and educational values were guided primarily. A tourist visiting an industrial tourist facility should experience unaccounted impressions and experience emotions that he will not experience while visiting another object. An important factor of the tourist attractiveness of the PPOT is the location of the object: a part of the city, distance from the center, good communication with other parts of the city, location along roads used as tourist routes, as well as being part of the city's landscape and functions.

Objects of various scale were selected to represent the entire cross-section of post-industrial monuments in Szczecin. Their current technical condition has been taken into account allowing investors to revitalize in a way that ensures the ability to identify the industrial functions of the preserved buildings.

The proposed purpose of selected facilities is dictated by the demand for specific tourist services in Szczecin, in particular the accommodation and hotel base, and entertainment centers.

The tourist function of each object was analyzed in terms of supply saturation in specific parts of the city to fill niches - areas of the city where there are no post-industrial tourist facilities. Proposed features that take advantage of the best features and character of the building, with the simultaneous care for maintaining its historic substance. In each case, the principle was applied, according to which the possibility of identifying the industrial functions of the preserved building will be preserved.

3.2.1 Reconstruction and extension of the railway water tower located in Szczecin at 53c Potulicka Street for the purpose of a museum and exhibition facility¹

Existing state. The object is entered into the Regional Heritage Register under number 224. It is a 14-meter-diameter rotunda building that was built in 1897 according to the design of Bogdan Gisevius. The cylindrical structure, placed on a projection of the wheel, is covered with a roof with a slope of 32 ° and topped with a 2.9 m high (Fig. 2), inside it there is a steel Intze tank (Fig. 4). Currently, the plot area is marked with "no entry – threatens to collapse" and "private area". The building is mostly complete, minor cavities of the structure do not obliterate the old form. The building does not require demolition, it is fully adaptable. The walls and roof need renovation, with particular emphasis on metal

¹Elaborate on the basis of engineering diploma thesis Obuchowicz R., *Reconstruction and extension of the railway water tower located in Szczecin at 53c Potulicka Street for the purpose of a museum and exhibition facility* under the direction of Phd Eng. Arch. Maciej Płotkowiak [12].

structures (Fig. 5, Fig. 6). Compared to the state of the 2012 facility, fewer original elements have been preserved, however, the condition of the object allows its exact reproduction and modernization, keeping the form close to the original (Fig. 2, Fig. 3). There are several trees of common species located irregularly on the site, wild shrubs, the whole is overgrown with grass, unordered (Fig. 7). From the Potulicka street (west side) through a larger plot area, the area gently descends to the end of the plot where on the eastern side there is a high slope (Fig. 8). The whole plot is fenced in a fence made of a metal grid about two meters high with an entrance gate (Fig. 9) [14]. The investment area is included in the Local Spatial Development Plan "Nowe Miasto-Potulicka" from 2007 [8].

Fig. 2. View of a degraded water tower, 23.02.2019r. Source: author

Ryc. 2. Widok zdegradowanej wieży ciśnień, 23.02.2019r. Źródło: autor

Fig. 3. View of a degraded water tower, 2012 r. Source: author

Ryc. 3. Widok zdegradowanej wieży ciśnień, 2012r. Źródło: autor

For the water tower, an architectural and construction project was designed by eng. arch. Rafał Obuchowicz, whose aim was to prepare the building for the new exhibition and museum function - the West Pomeranian Railway Museum (Railway Technology) with administrative and technical facilities. This project was carried out as part of the engineering diploma thesis *Reconstruction and extension of the railway water tower located in Szczecin at 53c Potulicka Street for the purpose of a museum and exhibition facility* under the direction of Phd Eng. Arch. Maciej Płotkowiak [12]. The proposed building combines the historical part - the reconstruction of the railway water tower and the modern one - the exhibition pavilion. It assumes the maintenance of the former water tower, its reconstruction and extension. Reconstruction of the tower provides for the preservation of the size, roof form, composition and material of the facade, shape and industrial form of window filling, adaptation of the preserved technical devices. The extension, located on the eastern part of the tower ends at the escarpment of the plot where, according to the guidelines of the Local Spatial Development Plan, it was necessary to locate the observation deck with a pane-frame for the station and port. The extension includes an exhibition pavilion and a terrace with a roofing function for the car park below. The renovated terrace renews the view connection between the tower and the Main Railway Station located far below, Kolumba Street, the West Odra River and the panorama of the Central Port. The whole was designed to meet the requirements of contemporary objects of this type, such as interactivity, multimedia, exposition flexibility. The priority for the author of the project was to combine the present with the past in a way that does not take into account the historical architecture and show the continuation of the function related to the railway, performed in the past and now.

The plot is located on a slope in the immediate vicinity of the Szczecin Główny railway station. On the eastern side, at its foot is a historic railway technical facility, a steam en-

gine, workshops, a railway turnstile. On the western side it borders with Potulicka street with a tram track located there.

Fig. 4. Intze steel container in the interior of the degraded water tower 2012. Source: Arkadiusz Bis [3]
Ryc. 4. Stalowy zbiornik typu Intze we wnętrzu zdegradowanej wieży ciśnień, 2012r. Źródło: Arkadiusz Bis [3]

Fig. 5. Metal window opening, 2017. Source: author
Ryc. 5. A metal window opening of a degraded water tower, 2017r. Źródło: autor

Fig. 6. Steel structure of the wall and roof of a degraded water tower, 2012. Source: author

Ryc. 6. Stalowa konstrukcja ściany i dachu zdegradowanej wieży ciśnień, 2012r. Źródło: autor

Fig. 7. Land development around a degraded water tower, 2012. Source: author

Ryc. 7. Zagospodarowanie terenu wokół zdegradowanej wieży ciśnień, 2012r. Źródło: autor

Fig. 8. Escarpment at the bottom of a degraded water tower, 2012. Source: author

Ryc. 8. Skarpa u podnóża zdegradowanej wieży ciśnień, 2012r. Źródło: autor

Fig. 9. Fence of a degraded water tower, 2012. Source: author

Ryc. 9. Ogrózenie zdegradowanej wieży ciśnień, 2012 r. Źródło: autor

The proposed function of the object. The assumptions of the functions performed are to combine activities related to material objects of a museum nature with the modern activities related to the railway industry. Hence, the project includes rooms such as a conservation workshop, an archive, administrative rooms for specialized staff as well as meeting places, presentations, exhibition and museum halls for visitors, for permanent and temporary expositions, railway diorama installations, collections of private collections, workshops workshop "open" for those interested. The space of the facility was organized in a way that gives the possibility of a very wide approach to issues related to the railways, which makes it extremely attractive and extending beyond the traditionally understood museum.

3.2.2 Szczecin Venice

The complex of historic factory buildings on the Oder, at the height of Kolumba Street, called "Szczecin's Venice" is a special tourist attraction of the city. Impressive brick buildings growing straight from the water were created at the turn of the 19th and 20th centuries. The industrial objects belonging to the complex are the old galvanizing plant at Kolumba Street 4, entered into the commune record of monuments, tram depot at Kolumba Street 86-89, a former yeast factory along with its surroundings at Kolumba Street 60a and 60b and factory buildings at Kolumba Street 81-83, entered in the register of monuments of the West Pomeranian Voivodeship. Particularly noteworthy are the last of these assumptions. The time of their creation falls on the period from the second half of the 19th century to the end of the 1920s. The building housed the factory of C. Lefewer dealing in distillery and yeast production.

The factory buildings complex was built on a rectangular plot of 50x28 m, based on the long sides of the Kolumba street and the Odra quay (Fig. 10, Fig. 11). The team with a volume of 14 thousand m³ and usable area of 2,920 m² include: warehouse building, production building, production and administration building, boiler house buildings, compressor station, internal courtyard. The team's silhouette is diverse, from the façade's front side, at the level of the penultimate storeys we find a characteristic combination of buildings with a covered porch. Elevations are brick-faced, decorations refer to renaissance and Gothic forms shaped in brick. Rich architectural details, such as arched window cornices decorated with a ceramic molding, banded cordon cornices, rusticated corners of buildings, biforium windows, cornice-topping cornices and strongly expanded cornice cornices give the building a unique and unique character. The general condition of the building is good. At present, it is used by the seed center, which allowed to protect it against devastation. The entire structure, especially valuable façades, have been preserved in a condition that allows them to be renovated, and in restored fragments [17].

Proposed function. The Lefewer building complex is an example of the former industrial architecture that could, after changing the hotel function, fulfill an important role in the existing hotel base of the city. In addition to architectural and historical values, the location of the facility, located about two hundred meters from the Szczecin Główny railway station, the bus station, along the Odra river, draws attention. In addition to good communication with other parts of the city, the hotel offers a view of the Odra River and the waterfront, which is a unique and unique character of the object.

3.2.3 Revitalization of selected post-shipyard areas

Shipyard areas constitute the largest industrial complex in Szczecin. The Stocznia Szczecińska facility is entered into the Regional Heritage Register under number 362 as a complex of administrative, social and production buildings at Stocznia Szczecińska Nova Ltd., together with the interior design of the common room - the place where the Szczecińskie Agreement was signed on 30.VIII.1980 [16].

Revitalization of this area should, in particular, include conducting a detailed inventory of post-industrial areas, selecting objects or their elements for proper tourist development,

and adopting factory buildings for hotel and exhibition purposes. This area in the historical context (regularly held events under the SS gate, strikes, martyrdom, political happenings), is the carrier of tourist demand. From an urbanistic point of view, the shipyard is a "city in the city" - a kind of urban island with a unique character. It has a convenient communication connection with Wały Chrobrego - a place of cyclically celebrated events, such as Days of the Sea, *The Tall Ship Races*, *Pyromagic Festival of Fireworks*.

Fig. 10. C. Lefever's factory - view from Kolumba Street, 23.02.2019r. Source: author

Ryc. 10. Fabryka C. Lefewer'a – widok od ul. Kolumba, 23.02.2019r. Źródło: autor

Fig. 11. C. Lefever's factory - view from the Odra River, 23.02.2019r. Source: author

Ryc. 11. Fabryka C. Lefewer'a – widok od rzeki Odry, 23.02.2019r. Źródło: autor

The revitalization of the Szczecin Shipyard assumes advanced works on making the post-shipyard complex more attractive and adjacent to it: construction of the "Stocznia Szczecińska" Tourist Park and a hotel with a recreational and entertainment center in the Szczecin Shipyard excluded from use, use of Odra river infrastructure (trips around the area), adaptation to visiting dry docks and other objects, and then extending the facility to a large entertainment complex open 24 hours a day [5, p. 55]. Noteworthy is the location of a coastal basin capable of handling vessels from the Szczecin-Świnoujście seaway, neighboring buildings with large capacities that, after adaptation, can be used as hotel, exhibition, conference and concert functions. In the planned project, its area should be divided into northern and southern areas. Development of a tourist area of this area would bring economic benefits for the City of Szczecin and the region of the West Pomeranian voivodeship. While maintaining selected infrastructure elements (cranes). This area becomes attractive in terms of extreme sports and qualified tourism.

3.2.4 Steam mill „Stettiner Walzmühle” (mill) Dębogórska street 31-33

The first building was built in 1837 in the industrial district - Żelechowa - on the north-western outskirts of Szczecin. Originally, it housed the industrial and commercial mill "Stettiner Walzmühle". After the fire in 1850 the mill was rebuilt, however after the next fire in 1876. Only a steam machine survived. During the reconstruction a red brick building with neo-gothic detail was created today (Fig. 12). In the following years, the plant's equipment changed mainly to increasingly modern and more efficient machines. The building was subject to minor reconstructions and extensions related to the adaptation of the rooms to various functions. In the years 1903-1904, due to the bad economic situation in the milling industry, the production of the plant began to decrease until it ceased, in July 1910, in its place, the oil mill "Stettiner Ölwerke Aktien-Gesellschaft" was established. The new consideration was related to changes in the construction of the building, providing rooms with adequate resistance to loads. There were reinforced concrete ceilings, pillars, flat roofs, they were, for the time of its creation, extremely bold and modern constructions. Despite the application of new construction solutions, the current character

of the façade was sought, as evidenced by the veneer of a concrete silo created in the central part of the building. A building with a volume of 38700 m³ and a usable area of 6030 m² is located along Dębogórska street, and its projection without adjacent buildings has dimensions of 75x20 m. The object with well-presented tectonics consists of a series of coaxial blocks: the dominant cubature on the southern side, a six-storey granary ; slender, elevation higher by a storey; four-storey production part and on the north side a five-storey extension crowned with a drum covered with a dome. Facades of the building faced with semi-clinker bricks, divided by friezes with diagonally arranged bricks and cornices running under the windows of the second floor and attic, window axes and corners of the building covered with two levels of lizen, vertical divisions accented with ornamental rosettes made of terracotta. The condition of the building in the northern part is relatively good, the largest damage in the roof covering, the southern side - a granary in a much worse condition, requiring immediate intervention, numerous self-seeding in the top parts of the building [15]. Since 2009, the building has been taken over by the Szczecin Ballet Foundation, which was to run the House of Arts in this place: ballet school, hotel, boarding and rehabilitation. Cleaning works were carried out, debris was removed and activities protecting the building structure were initiated. However, due to the lack of funds, the work was stopped. According to experts from the construction industry, the renovation and adaptation of the "Stara Olejarnia" building would cost at least PLN 50 million [9].

Proposed function of the object. Due to the large cubature of the building and rich history, proposals for its use do not have to be limited to one function. In addition to the accommodation and hotel function, the facility could also include conference and exhibition rooms as well as a museum section related to the history of the Szczecin industry. The revitalization of the mill would undoubtedly have a positive effect on the image of Żelchowa and other northern districts of Szczecin.

Fig. 12. Steam mill - view from Dębogórska Street, 23.02.2019r. Source: author

Ryc. 12. Młyn parowy – widok od ul. Dębogórskiej, 23.02.2019r. Źródło: autor

3.2.5 Former administrative building of Huta Kraft at the street Nad Odrą 18

The building was built together with the emerging German steelworks "Kraft" in 1900 as a seat for the administration of the plant. After the war, the function of the building did not change until the 90s, when after a short lease period, the building was taken over by the "Nad Odrą" housing cooperative, where it now houses its office (Fig. 13). Entering the

Stołczyn from the Police side, we encounter it as the first development of the housing estate.

Standing in loose buildings, erected on a rectangular plan with a centrally located projection in the eastern façade (from the steelworks), the building has a basement, two-storey with an attic. Its cover is a gable roof inclined at an angle of approx. 20°. The usable area of the building is 573m² and the cubage is 2429m³. The aforementioned projection in the body of the building was later added as a place for sanitary facilities located on the mezzanines. The building is unpainted, from the dark, hard-fired brick, front elevation much more representative than the others, tripartite, symmetrical with a centrally placed entrance, windows topped straight with beams on the floor, characteristic friezes at the level of ceilings, crowned with a decorative cornice. The remaining façades are less decorative, in a form more referring to the brick factory building. In the gable elevations the centrally placed chimneys flush with the façade planes, which constitute the original form of the top [13].

Currently, despite a good visual condition, the building requires urgent intervention due to the uneven settlement of the foundations causing numerous cracks and cracks in the outer supporting walls. The building does not bear signs of devastation, dampness, roofing fulfills its function, minor repairs seem to be carried out on a regular basis. The building has original window frames and entrance doors.

Proposed function of the object. Due to the location, size and form described, the building meets the requirements for small accommodation and catering facilities. The location near the road leading from Szczecin to Police and further to Trzebież and Nowe Warpno, a place for a car park behind the building and the lack of accommodation facilities in the area is well argued for the proposed tourist use of the object.

Fig. 13. Administrative building of Huta Kraft, 23.02.2019r. Source: author

Ryc. 13. Budynek administracyjny Huty Kraft, 23.02.2019r. Źródło: autor

4. IDEA OF A POST-INDUSTRIAL TOURIST OBJECT (PPOT)

The idea of PPOT assumes the introduction of the Post-Industrial Tourist Facility Certificate (PPOT), which would be granted to any post-industrial object that has been adapted for tourism purposes. The certification system would assume the categorization of objects, analogous to hotel facilities, however, instead of distinguishing the quality level of the services provided in them, it would distinguish objects in terms of preserving the possibility of identifying industrial facility functions, historical and historic value, technical condition of the facility. As the current legal status does not provide for a PPOT certification system, an amendment to the Act on tourist services should be made and a regula-

tion on post-industrial tourist facilities should be issued, specifying in detail the operation of the PPOT certification system, certificate design, categories, conditions to be met by the certification period. If it is not possible to legislate a statutory categorization obligation, a voluntary system of categorizing PPOT should be introduced by introducing rules for categorizing PPOT by the Polish Tourist Organization (POT), which would supervise the categorization tool, and the implementation of activities would lead Regional Tourist Organizations (ROT) voivodeships.

The certificate would be a special kind of award and distinction of the owners / managers of these facilities. It would affect the image of the objects, raise the rank of the object, promote and propagate the object through inclusion in the PPOT list on the POT-ROT website. The certificate would increase the interest of potential tourists, prompting tourists to visit certified facilities.

5. SUMMARY AND CONCLUSIONS

In the era of economic transformation and tourism development through the creation of new tourist products, the image of Szczecin should be enriched by a greater number of post-industrial tourist facilities, using the existing potential of the city. Post-industrial buildings adapted accordingly can create an attractive tourist product. Interesting monuments of post-industrial architecture, attesting to the rich cultural heritage, constitute an insignificant part of the tourist attractions of the city. They are not properly displayed, operated and promoted. Residues from industrial activities should be adapted for tourism purposes and made available to a wide audience. While art historians and architects are taking action to restore post-industrial objects to adapt for tourism purposes, investors or city authorities are more difficult to do so. Post-industrial buildings are modernized and extended mainly for service and commercial purposes: Fabryka II, Stara Cegielnia. Recently, more and more often for tourism purposes: the Dana hotel, Stara Rzeźnia restaurant in Łasztownia. Tourist attractions of the post-industrial areas of the City of Szczecin (eg the areas of the former Szczecin Shipyard) affect the attractiveness of the city of Szczecin, the West Pomeranian Voivodeship and the Euroregion Pomerania. According to Kaczmarska and Przybyłek (2010), comprehensive adaptation of post-industrial monuments for tourism purposes would give socio-economic functions to degraded sites and sites, contribute to economic and social recovery and accelerate the revitalization process, improve the economic and social development of the area, and sustainable development the whole city [7, p. 208]. Lack of funds for repairs causes the abandonment of maintaining the proper state of preservation and degradation of existing post-industrial objects.

Actions that should be taken to preserve and develop post-industrial tourist objects of Szczecin are:

- postulating the entry of the most valuable objects in the municipal register of monuments [5] into the register of monuments of the Provincial Office for Commodity Protection in Szczecin [23]
- quick reaction of the city authorities preventing the destruction of objects threatened with destruction or demolition: railway water towers, the former Tiergarten restaurant
- reconstruction of large destroyed objects (eg. oil mill)
- creation of the Szczecin Industrial Heritage Route
- creation of the Shipyard Museum in Szczecin

Based on the Szczecin Development Strategy 2025, revitalization and development for new functions require post-military and post-industrial areas, especially the Oder region. In order to preserve the values of the urban landscape, it is necessary to accelerate the revitalization processes conducted by the City since 1991, in accordance with the "Local Regeneration Program for the City of Szczecin" (LPR), including the requirement to focus

activities on selected areas to achieve the revitalization goal. Operational objective 1.2. The revitalization and development of the urban space of this strategy says: *An element that organizes the city space will also be revitalization of post-military and post-industrial areas, including post-industrial areas, aimed at recreating or giving them new utility functions* [20, str. 20]. In terms of image and identity, it was proposed to create natural and cultural catalogs covering local ecosystems, food products, art, architecture, urban layouts and landscapes, identifying and building a regional identity program based on regional characteristics, local aspirations and marketing potential. In the recommendation from 2009 there were: development of the perception of the metropolitan region as a cultural identity, development of water fronts and industrial heritage, maintenance of the Śródmieście renovation program in Szczecin, and greater use of "large urbanization areas" [20, p. 27].

An opportunity for the development of monuments of post-industrial architecture in Szczecin is certainly the Regional Operational Program (RPO) 2014-2020; its Axis IV Natural Environment, Investment Priority 6.3: Preserving, protecting, promoting and developing natural and cultural heritage; Specific objective 1: Increasing the tourism and cultural attractiveness of the region is: "... activities are planned in the field of conservatory, restoration and promotional works, which aim to increase the attractiveness of the region by providing historic monuments and combining historic and natural values ..." [19].

Based on Obuchowicz (2014), considering the history of Szczecin, it seems that the possibilities of industrial tourism product development (PTP) are enormous. Szczecin has to offer unique objects on a pan-European scale, whose development requires enormous financial outlays. With proper tourism policy of the authorities, entrepreneurs, the scientific community and the local population, an attractive tourist product can be created. The implemented tourism product development strategy, combined with the marketing strategy, would allow not only to save unique cultural values and to touristy use them. Post-industrial tourism has a predisposition to become a visiting card for Szczecin [11, p. 58]. On the basis of Jędrysiak (2011), much to do is also at the technical level - better marking, lighting and display of historic objects and devices [6, pp. 33-34]. On the basis of Obuchowicz (2014), cultural heritage and post-industrial heritage in the form of huge post-ship complexes, with halls, docks located on the island that can be re-developed should become the primary goal of the city authorities, as an important aspect in the context of tourism development is interest and the role of local self-governments and their participation in the creation of tourist products and the creation of own programs based on the development of tourism, its regular implementation and control [11, p. 59].

DZIEDZICTWO POPRZEMYSŁOWE JAKO ATRAKCJA TURYSTYCZNA – ISTNIEJĄCE ZASOBY I MOŻLIWOŚCI ICH WYKORZYSTANIA NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH OBIEKTÓW SZCZECINA

1. WSTĘP

Dziedzictwo poprzemysłowe stanowi element dziedzictwa kulturowego, „zapisuje” dzieje cywilizacji ze szczególnym uwzględnieniem procesów technicznych i technologicznych [10, str. 215]. Na dziedzictwo poprzemysłowe składają się: zakłady produkcyjne, ich wytwory, związane z przemysłem budynki, zespoły architektoniczne i krajobrazy, urządzenia, maszyny, narzędzia, inne przedmioty wykorzystywane w procesie produkcyjnym

i rzemiośle, umiejętności i technologie, style życia, zwyczaje, tradycje, wydarzenia, twórczość artystyczna i przedmioty sztuki, będące świadectwem i nawiązujące do rozwoju przemysłu i techniki [2, str. 19-20]. Polska Organizacja Turystyczna określa dziedzictwo przemysłowe jako zabytki budownictwa przemysłowego i techniki - obiekty związane z działalnością produkcyjną: kopalnie, huty, elektrownie, różnego rodzaju fabryki przemysłu maszynowego, obiekty związane z przemysłem przetwórczym (wiatraki, młyny, gorzelnie, browary, kuźnie), przemysłem papierniczym (papiernie, drukarnie), włókienniczym, ceramicznym (fabryki ceramiki, cegielnie), obiekty związane z transportem kolejowym (linie kolejowe wraz z zespołami dworcowymi i infrastrukturą kolejową), transportem rzeczonym (kanały wodne, śluzy, zapory), morskim (stocznie, urządzenia portowe), lądowym, dzieła myśli inżynierskiej: mosty, wiadukty, tamy, czy urządzenia hydrotechniczne (kanały rzeczne) [22, str. 6]. *Spoglądając na obiekty poprzemysłowe w miastach, można stwierdzić, że w pewnym sensie kształtują one i uatrakcyjniają formę miejskiego krajobrazu kulturowego. Często są czynnikiem kreującym piękno miast, ich sylwetki są widoczne z daleka, są też niejednokrotnie magnesem ściągającym turystów i krajoznawców. Im bardziej jest ich okazała forma architektoniczna, im bogatszy materiał, im dawniejszy czas powstania budowli tym jest większe zainteresowanie zwiedzających. Stare fabryki przekształcane są w muzea lub centra handlowo-rozrywkowe. Mają one specyficzny klimat i dzięki temu cieszą się dużą popularnością* [6, str. 18].

Szczecin kojarzony jest z upadłym i reaktywowanym regionem przemysłowym. Dobra poprzemysłowa Szczecina powstała na skutek rozwoju przemysłu stoczniowego i hutnictwa: stocznie, huty oraz kolejowego: dworce, stacje, wiadukty. *Za zabytkowe uznaje się zajezdnie tramwajowe – trzy zespoły w Szczecinie. Zabytkami są także elementy infrastruktury komunikacyjnej, np. kolejowy most zwodzony (rozsuwany) Szczecin-Podjuchy* [1, str. 59]. *Inne zabytki techniki i przemysłu związane z rozwojem przemysłu w XIX w. to elektrownie wodne na większych rzekach regionu: Odrze, Redze* [21, str. 18]. Wśród zabytkowych obiektów czy zespołów przetwórstwa spożywczego z terenu Szczecina, wymienić można gorzelnie, browary, rzeźnie. Ponadto liczne zespoły *gazowni i elektrowni miejskich, cynkowni, papierni*. Miasto posiada bogate zasoby architektury poprzemysłowej, w tym 26 obiektów wpisanych do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (ryc. 1) [22]. Większość zabytków to duże obiekty lub całe kompleksy zakładowe (zespoły). Na terenie Szczecina znajduje się kompleks olbrzymich obiektów przemysłowych Stoczni Szczecińskiej, unikatowych w skali kraju, Europy i Świata.

Nieużytkowane obiekty architektury poprzemysłowej zachowały się na terenie Szczecina w większości w złym stanie lub wcale - wiele obiektów poprzemysłowych zostało wyburzonych: cegielnie, obiekty infrastruktury kolejowej towarzyszące stacjom (lokomotywnie, wieże ciśnień, magazyny). Nielicznie zachowane są dawne urządzenia nawigacyjne: jedynie na szlaku wodnym Szczecin – Świnoujście istnieją stawy (np. stawa Młyny z oryginalną konstrukcją i formą), wytyczające tor, zbudowane w latach 1911-1936, odrzańskie urządzenia hydrotechniczne (jazy, śluzy komorowe, przepusty wałowe i stacje pomp w rejonie Widuchowej) zachowały się częściowo na terenie obecnego Parku Krajobrazowego Dolnej Odry [1, str. 58, 59].

Celem opracowania jest analiza obiektów architektury poprzemysłowej z terenu Szczecina pod kątem możliwości ich adaptacji do celów turystycznych. Do analizy wybrano obiekty związane z przemysłem oraz usługami. Do opracowania włączono zabytkowe obiekty administracji przyzakładowej (huta Szczecin) oraz przemysłu transportowego, w tym kolejowego (kolejowa wieża ciśnień). Nie brano pod uwagę zabytków związanych z handlem: sklepy, domy towarowe oraz obiektów militarnych: magazyny, warsztaty, bunkry, podziemia. W pracy dokonano analizy stanu faktycznego obiektów. Proponuje się wprowadzenie certyfikatu Poprzemysłowego Obiektu Turystycznego (PPOT), nadawanego każdemu obiektowi poprzemysłowemu, który został zaadaptowany dla celów turystycznych.

2. METODYKA BADAŃ

Metody badawcze zastosowane w pracy to analiza instytucjonalno-prawna wykonana na podstawie danych źródłowych:

- dane literaturowe: raporty, strategie, programy, artykuły w czasopismach naukowych, mapy, Miejskowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego (MPZP) Miasta Szczecin, Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego (SUiKZP) Miasta Szczecin, analizy i dane kartograficzne, rys historyczny i kulturowy według piśmiennictwa;
- źródła internetowe: strony internetowe urzędów, portale turystyczne, strony www obiektów, zdjęcia satelitarne za portalem geoportal.gov.pl.

Zastosowano również metodę analizy architektoniczno-urbanistycznej, połączonej z metodą obserwacyjną i opisową – inwentaryzację obiektów, która obejmuje:

- oględziny obiektów;
- opis stanu zastałego;
- dokumentację fotograficzną obiektu;
- dokumentację opisową obiektu.

Czas prowadzenia badań obejmował okres od czerwca 2012 roku do lutego 2019 roku.

3. OBIEKTY POPRZEMYSŁOWE PRZEZNACZONE NA CELE TURYSTYCZNE W SZCZECINIE

3.1. Obiekty przemysłowe Szczecina zagospodarowane dla celów turystycznych – studium przypadku

Największym walorem turystyki przemysłowej są zabytkowe obiekty przemysłowe zaadaptowane dla potrzeb turystyki i udostępniane turystom. W Szczecinie jest sześć takich obiektów:

- Muzeum Techniki i Komunikacji w Szczecinie (przemysł samochodowy);
- Browary Starka (przemysł gorzelniczy);
- restauracja Stara Rzeźnia na Łasztowni (przemysł mięsny) - remont wybranych budynków na terenie dawnej rzeźni;
- Uroczysko Mosty (przemysł transportowy);
- Hotel Dana;
- Fabryka II – zabytkowy budynek handlowo-usługowo-biurowy u zbiegu ulic Krasieńskiego i Niemcewicza to dawna fabryka maszyn do szycia Bernharda Stoewera; do początku lat 30. produkowano w nim maszyny do szycia, do pisania i rowery, jednak w latach 30. Stoewerowie opuścili budynek i oryginalne wnętrza się nie zachowały; na przełomie XIX i XX wieku były tam: kuźnia, odlewnia: ślusarnia: pracownie montażowe [4].

3.2. Przykłady obiektów przemysłowych Szczecina z możliwością ich zagospodarowania dla celów turystycznych

Przykłady obiektów postindustrialnych znajdujących się na terenie Szczecina, które mają potencjał do pomyślnego przystosowania dla celów turystycznych omówiono poniżej w poszczególnych podrozdziałach.

Przy wyborze obiektów kierowano się przede wszystkim ich potencjałem turystycznym oraz cechami takimi jak: autentyczność, unikatowość, walory edukacyjne. Turysta odwiedzający przemysłowy obiekt turystyczny powinien za każdym razem doznawać niezapomnianych wrażeń i doświadczać emocji, których nie zazna podczas zwiedzania innego obiektu. Ważnym czynnikiem atrakcyjności turystycznej PPOT jest lokalizacja obiektu:

część miasta, odległość od centrum, dobre skomunikowanie z innymi częściami miasta, położenie przy drogach wykorzystywanych jako szlaki turystyczne, a także wpisywanie się w krajobraz i funkcje dzielnicy miasta.

Wybrano obiekty o zróżnicowanej skali, tak by reprezentowały cały przekrój szczecińskich zabytków przemysłowych. Uwzględniono ich aktualny stan techniczny pozwalający inwestorom na rewitalizację w sposób zapewniający możliwość identyfikacji przemysłowych funkcji zachowanych budowli.

Proponowane przeznaczenie wybranych obiektów podyktowane jest popytem na konkretne usługi turystyczne w Szczecinie, w szczególności bazę noclegowo-hotelową, centra rozrywkowe.

Funkcja turystyczna każdego obiektu analizowana była pod kątem nasycenia podażą w konkretnych częściach miasta, by wypełnić nisze – obszary miasta, gdzie brak jest przemysłowych obiektów turystycznych. Zaproponowano funkcje najlepiej wykorzystujące walory i charakter budowli, z jednoczesną dbałością o utrzymanie jej zabytkowej substancji. W każdym przypadku zastosowano zasadę, zgodnie z którą zachowana zostanie możliwość identyfikacji przemysłowych funkcji zachowanej budowli.

3.2.1. Przebudowa i rozbudowa kolejowej wieży ciśnień zlokalizowanej w Szczecinie przy ulicy Potulickiej 53c z przeznaczeniem na obiekt muzealno-wystawienniczy²

Stan istniejący. Obiekt jest wpisany do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków pod numerem 224. Jest to budowla w formie rotundy o średnicy 14 metrów powstała w 1897 roku według projektu Bogdana Giseviusa. Cylindryczna, posadowiona na rzucie koła bryła obiektu przykryta jest dachem o nachyleniu 32° i zwieńczona iglicą wysokości 2,9 m (ryc. 2), w jej wnętrzu znajduje się stalowy zbiornik typu Intze (ryc. 4). Obecnie teren działki oznakowany jest tablicami „zakaz wejścia – grozi zawaleniem” oraz „teren prywatny”. Budowla jest w większości kompletna, drobne ubytki struktury nie zacierają śladu dawnej formy. Obiekt nie wymaga wyburzeń, w całości nadaje się do adaptacji. Ściany i dach wymagają renowacji ze szczególnym uwzględnieniem konstrukcji metalowych (ryc. 5, ryc. 6). W porównaniu ze stanem obiektu z roku 2012, zachowało się mniej oryginalnych elementów, jednakże stan zachowania obiektu pozwala na dokładne jego odtworzenie i modernizację z zachowaniem formy bliskiej pierwowzorowi (ryc. 2, ryc. 3). Na przedmiotowym terenie znajduje się kilka drzew gatunków pospolitych rozmieszczonych nieregularnie, dzięki krzewy, całość jest porośnięta trawą, nieuporządkowana (ryc. 7) Od strony ulicy Potulickiej (strona zachodnia) przez większy obszar działki teren łagodnie opada aż do krańca działki gdzie po stronie wschodniej znajduje się wysoka skarpa (ryc. 8). Całość działki ogrodzona płotem z metalowej siatki wysokości około dwóch metrów z bramą wjazdową (ryc. 9) [14]. Teren inwestycji objęty jest zapisem w Miejscowym Planem Zagospodarowania Przestrzennego „Nowe Miasto-Potulicka” z 2007 roku [8].

Dla wieży ciśnień opracowany został projekt architektoniczno-budowlany, autorstwa inż. arch. Rafała Obuchowicza, którego celem było przygotowanie obiektu do pełnienia nowej funkcji muzealno-wystawienniczej - Zachodniopomorskiego Muzeum Kolejnictwa (Techniki Kolejowej) z zapleczem administracyjnym i technicznym. Projekt ten został wykonany w ramach pracy dyplomowej inżynierskiej pn. *Przebudowa i rozbudowa kolejowej wieży ciśnień zlokalizowanej w Szczecinie przy ulicy Potulickiej 53c z przeznaczeniem na obiekt muzealno-wystawienniczy* pod kierunkiem dra inż. arch. Macieja Płotkowiaka [12]. Projektowana budowla łączy w sobie część historyczną – odbudowę kolejowej wieży wodnej i współczesną – pawilon wystawienniczy. Zakłada on utrzymanie dawnej wieży ciśnień, jej przebudowę i rozbudowę. Przebudowa wieży przewiduje zachowanie gabarytu, formy

² Opracowano na podstawie pracy dyplomowej inżynierskiej Obuchowicz R., *Przebudowa i rozbudowa kolejowej wieży ciśnień zlokalizowanej w Szczecinie przy ulicy Potulickiej 53c z przeznaczeniem na obiekt muzealno-wystawienniczy* pod kierunkiem dra inż. arch. Macieja Płotkowiaka [6].

dachu, kompozycji i materiału elewacji, kształtu i przemysłowej formy wypełnienia okien, adaptację zachowanych urządzeń technicznych. Rozbudowa, usytuowana po wschodniej części wieży kończy się przy skarpie działki gdzie zgodnie z wytycznymi Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego należało zlokalizować taras widokowy z panoramą na dworzec i port. W skład rozbudowy wchodzi pawilon wystawienniczy i taras pełniący jednocześnie funkcję przekrycia dla parkingu znajdującego się poniżej. Zaprojektowany taras odnawia połączenie widokowe pomiędzy wieżą a znajdującymi się znacznie niżej Dworcem Głównym, ulicą Kolumba, rzeką Odrą Zachodnią i panoramą na Port Centralny. Całość zaprojektowano tak by odpowiadała wymogom stawianym współczesnym obiektom tego typu, takim jak interaktywność, multimedialność, elastyczność ekspozycyjna. Priorytetem dla autora projektu było połączenie teraźniejszości z przeszłością w sposób nie odbierający znaczenia architekturze historycznej oraz ukazanie kontynuacji funkcji związanej z koleją, pełnionej w przeszłości i obecnie.

Działka jest położona na skarpie w bezpośrednim sąsiedztwie dworca kolejowego Szczecin Główny. Po stronie wschodniej u jej podnóża znajduje się historyczna kolejowa zabudowa techniczna, parowozownia, warsztaty, obrotnica kolejowa. Od strony zachodniej graniczy z ulicą Potulicką ze znajdującym się na niej torowiskiem tramwajowym.

Proponowana funkcja obiektu. Założenia pełnionych funkcji mają łączyć działania związane z materialnymi obiektami o charakterze muzealnym z działalnością współczesną związaną z kolejnictwem. Stąd w projekcie znalazły się pomieszczenia takie jak pracownia konserwatorska, archiwum, pomieszczenia administracyjne dla wyspecjalizowanego personelu jak i miejsca spotkań, prezentacji, sale ekspozycyjno – wystawowe i muzealne dla odwiedzających, przeznaczone na ekspozycje stałą i czasowe, instalacje dioram kolejowych, zbiorów kolekcji prywatnych, pracownie warsztatowe „otwarte” dla zainteresowanych. Przestrzeń obiektu zorganizowano w sposób dający możliwość bardzo szerokiego podejścia do zagadnień związanych z kolejnictwem co czyni go wyjątkowo atrakcyjnym i wybiegającym poza tradycyjnie rozumiane muzeum.

3.2.2. Szczecińska Wenecja

Zespół zabytkowej zabudowy fabrycznej nad Odrą, na wysokości ulicy Kolumba, zwany „Szczecińską Wenecją” stanowi szczególną atrakcję turystyczną miasta. Imponujące, ceglane budynki, wyrastające prosto z wody powstały na przełomie XIX i XX wieku. Należące do zespołu obiekty o charakterze przemysłowym to stara cynkownia przy ul. Kolumba 4, wpisana do gminnej ewidencji zabytków, zajezdnia tramwajowa przy ul. Kolumba 86-89, dawna drożdźownia wraz z otoczeniem przy ul. Kolumba 60a i 60b oraz zabudowa fabryczna przy ul. Kolumba 81-83, wpisane do rejestru zabytków województwa zachodniopomorskiego. Na szczególną uwagę zasługują ostatnie z wymienionych założeń. Czas ich powstania przypada na okres od drugiej połowy XIX w. do końca lat 20. XX w. W obiekcie mieściła się fabryka C. Lefewer’a zajmująca się gorzelnictwem i wytwórstwem drożdży.

Zespół budynków fabryki wybudowano na prostokątnej działce o wymiarach 50x28 m, opartej długimi bokami o ulicę Kolumba i nabrzeże Odry (ryc. 10, ryc. 11). W skład zespołu o kubaturze 14 tys. m³ i powierzchni użytkowej 2920 m² wchodzi: budynek magazynowy, budynek produkcyjny, budynek produkcyjno-administracyjny, budynki kotłowni, tłoczni, wewnętrzny dziedziniec. Sylweta zespołu jest zróżnicowana, od strony frontowej elewacji, na wysokości przedostatnich kondygnacji znajdujemy charakterystyczne połączenie budynków stalowym zakrytym gankiem. Elewacje są licowane cegłą, zdobienia nawiązują do form renesansowych i gotyckich ukształtowanych w cegle. Bogaty detal architektoniczny, jak łukowe gzymsy nadokienne zdobione ceramiczną kształtką, gzymsy kordonowe opaskowe, boniowane narożniki budynków, biforyjne okna, gzymsy wieńczące arkadkowe i mocno rozbudowane gzymsy krokwynowe nadają budowli wyjątkowy i niepowtarzalny charakter. Ogólny stan techniczny budynku jest dobry. W chwili obecnej jest użytkowany przez centralę nasienną co pozwoliło uchronić go przed dewastacją.

Całość budowli, a zwłaszcza wartościowe elewacje zachowały się w stanie pozwalającym na ich odnowienie, a w wymagających tego fragmentach odtworzenie [17].

Proponowana funkcja: Zespół budynków firmy Lefewer'a jest przykładem dawnej architektury przemysłowej mogącej, po zmianie funkcji na hotelową, spełniać ważną rolę w istniejącej bazie hotelowej miasta. Oprócz walorów architektonicznych i historycznych zwraca uwagę doskonała lokalizacja obiektu, znajdującego się w odległości około dwustu metrów od dworca kolejowego Szczecin Główny, dworca autobusowego, wzdłuż rzeki Odry. Oprócz dobrego skomunikowania z innymi częściami miasta, z obiektu roztacza się widok na rzekę Odrę i nabrzeże, co stanowi o unikatowym i niepowtarzalnym charakterze obiektu.

3.2.3. Rewitalizacja wybranych terenów postoczniowych

Tereny stoczniowe stanowią największy kompleks przemysłowy na terenie Szczecina. Obiekt Stoczni Szczecińskiej jest wpisany do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków pod numerem 362 jako zespół budynków administracyjno-socjalno-produkcyjnych Stoczni Szczecińskiej Nova Sp. z o. o. wraz z wystrojem wnętrz świetlicy – miejsca podpisania Porozumienia Szczecińskiego w dniu 30.VIII.1980r [16].

Rewitalizacja tego terenu w szczególności powinna obejmować przeprowadzenie szczegółowej inwentaryzacji obszarów poprzemysłowych, wytypowanie obiektów lub ich elementów do odpowiedniego zagospodarowania turystycznego, zaadoptowanie budynków fabrycznych do celów hotelowych i ekspozycyjnych. Teren ten w kontekście historycznym (regularnie odbywające się imprezy pod bramą SS, strajki, martyrologia, happeningi polityczne), stanowi nośnik popytu turystycznego. Z urbanistycznego punktu widzenia stocznia jest „miastem w mieście” – swego rodzaju wyspą urbanistyczną, o unikalnym charakterze. Posiada dogodne połączenie komunikacyjne z Wałami Chrobrego – miejscem cyklicznie obchodzonych imprez, takich jak Dni Morza, *The Tall Ship Races*, Festiwal Sztucznych Ognia *Pyromagic*.

Rewitalizacja Stoczni Szczecińskiej zakłada zaawansowane prace nad uatrakcyjnieniem kompleksu postoczniowego i przylegającego do niej terenu: budowa Parku Turystycznego „Stocznia Szczecińska” oraz hotelu z centrum rekreacyjno-rozrywkowym na obszarze Stoczni Szczecińskiej wyłączonym z użytkowania, wykorzystanie infrastruktury rzecznej Odry (wycieczki po okolicach), przystosowanie do zwiedzania suchych doków i pozostałych obiektów, a następnie rozbudowa obiektu do wielkiego kompleksu rozrywkowego czynnego 24 godziny na dobę [11, str. 55]. Na uwagę zasługuje fakt lokalizacji basenu przybrzeżnego mogącego obsłużyć jednostki pływające z toru wodnego Szczecin-Świnoujście, sąsiadujące obiekty o dużych kubaturach mogące, po adaptacji, spełniać rolę hotelową, wystawienniczą, konferencyjną, koncertową. W planowanym projekcie jej teren powinien zostać podzielony na teren północny i południowy. Zagospodarowanie pod kątem turystycznym tego terenu przyniosłoby korzyści ekonomiczne dla Gminy Miasto Szczecin oraz regionu woj. Zach-Pom. Przy zachowaniu wybranych elementów infrastruktury (dźwigi). Teren ten staje się atrakcyjny pod względem sportów ekstremalnych i turystyki kwalifikowanej.

3.2.4. Młyn parowy „Stettiner Walzmühle” (olejarnia) ul Dębogórska 31-33

Pierwszy budynek powstał w 1837 roku w przemysłowej dzielnicy – Żelechowa – na północnych obrzeżach Szczecina. Pierwotnie mieścił się w nim młyn przemysłowo-handlowy „Stettiner Walzmühle”. Po pożarze w 1850r. młyn odbudowano, jednak po kolejnym pożarze w 1876r. ocalała tylko maszyna parowa. Podczas odbudowy powstał istniejący dziś budynek z czerwonej cegły z detalem neogotyckim (ryc. 12). W kolejnych latach zmieniano głównie wyposażenie zakładu w coraz nowocześniejsze i wydajniejsze maszyny. Budynek podlegał niewielkim przebudowom i rozbudowom związanym z adaptacją pomieszczeń do różnych funkcji. W latach 1903-1904 ze względu na złą koniunkturę

w branży młynarskiej produkcja zakładu zaczęła maleć aż do ustania, by w lipcu 1910 roku na jego miejscu powstała olejarnia „Stettiner Ölwerke Aktien-Gesellschaft”. Nowe przeznaczenie wiązało się ze zmianami w konstrukcji budynku zapewniającymi pomieszczeniom odpowiednią odporność na obciążenia. Pojawiły się żelbetowe stropy, słupy, stropodach, były to, jak na czas swego powstania, konstrukcje niezwykle śmiałe i nowoczesne. Pomimo zastosowania nowych rozwiązań konstrukcyjnych starano się zachować dotychczasowy charakter elewacji o czym świadczy licowanie cegłą betonowego silosu powstałego w centralnej części budowli. Bryła budynku o kubaturze 38700 m³ i powierzchni użytkowej 6030 m² położona jest wzdłuż ulicy Dębogórskiej, a jej rzut bez zabudowy przyległej ma wymiary 75x20 m. Na obiekt o dobrze przedstawionej tektonice składa się szereg współosiowych brył: od strony południowej dominujący kubaturą, sześciokondygnacyjny spichlerz; smukły, wyższy o kondygnację elewator; czterokondygnacyjna część produkcyjna i od strony północnej pięciokondygnacyjna przybudówka zwieńczona bębniem przykrytym kopułą. Elewacje budynku licowane cegłą półklinkierową, podzielone fryzami z ukośnie ustawionych cegieł i gzymsami biegnącymi pod oknami drugiego piętra i poddasza, osie okienne oraz narożniki budynku ujęte dwiema kondygnacjami lizen, podziały wertykalne akcentowane ozdobnymi, wykonanymi z terakoty rozetami. Stan zachowania obiektu w części północnej stosunkowo dobry, największe zniszczenia w pokryciu dachu, strona południowa – spichlerz w dużo gorszym stanie, wymagającym niezwłocznej ingerencji, liczne samosiewy w szczytowych partiach budynku [15]. Od 2009 roku budynkiem zajęła się szczecińska Fundacja Balet, która miała w tym miejscu uruchomić Dom Sztuki: szkołę baletową, hotel, internat i rehabilitację. Wykonano prace porządkowe, usunięto zalegający gruz i rozpoczęto działania zabezpieczające konstrukcję budynku. Jednakże z powodu braku środków prace wstrzymano. Według ekspertów z branży budowlanej, odnowienie i zaadaptowanie budynku "Starej Olejarni" kosztowałoby przynajmniej 50 mln zł [9].

Proponowana funkcja obiektu: Ze względu na dużą kubaturę budowli i bogatą historię, propozycje jej wykorzystania nie muszą ograniczać się do jednej funkcji. Oprócz funkcji noclegowo-hotelowej w obiekcie mogłyby znaleźć się sale konferencyjne, ekspozycyjne, część muzealna związana z historią przemysłu Szczecina. Rewitalizacja młyna niewątpliwie wpłynęłaby w sposób pozytywny na wizerunek Żelechowej i pozostałych północnych dzielnic Szczecina.

3.2.5. Dawny budynek administracyjny Huty Kraft przy ulicy Nad Odrą 18

Budynek wybudowano wraz z powstającą niemiecką hutą „Kraft” w 1900 roku jako siedzibę dla administracji zakładu. Po wojnie funkcja budynku nie zmieniła się aż do lat 90., kiedy po krótkim okresie najmu, budynek został przejęty przez spółdzielnię mieszkaniową „Nad Odrą”, gdzie obecnie mieści się jej biuro (ryc. 13). Wjeżdżając do Stołczyzna od strony Polic napotykamy go jako pierwszą zabudowę osiedla.

Stojący w luźnej zabudowie, wzniesiony na planie prostokąta z centralnie sytuowanym ryzalitem w elewacji wschodniej (od strony huty) budynek jest podpiwniczony, dwukondygnacyjny z poddaszem użytkowym. Jego przekrycie stanowi dach dwuspadowy nachylony pod kątem ok. 20°. Powierzchnia użytkowa obiektu to 573m² a kubatura 2429m³. Wspomniany ryzalit w bryle budynku dobudowany został w późniejszym okresie jako miejsce dla sanitariatów znajdujących się na półpiętrach. Budynek nieotynkowany, z ciemnej, mocno wypalanej cegły, elewacja frontowa znacznie bardziej reprezentacyjna od pozostałych, trójdzielną, symetryczną z centralnie umieszczonym wejściem, okna zwieńczone prosto z belkowaniem na piętrze, charakterystyczne fryzy na poziomie stropów, zwieńczenie ozdobnym gzymsem. Pozostałe elewacje mniej ozdobne, w formie bardziej nawiązujące do ceglanej zabudowy fabrycznej. W elewacjach szczytowych zwracają uwagę centralnie umieszczone kominy zlicowane z płaszczyzną elewacji, stanowiące oryginalną formę zwieńczenia [13].

Obecnie pomimo dobrego stanu wizualnego budynek wymaga pilnej interwencji ze względu na nierównomierne osiadanie fundamentów powodujące liczne rysy i pęknięcia zewnętrznych ścian nośnych. Budynek nie nosi oznak dewastacji, zawilgocenia, pokrycie dachowe spełnia swoją funkcję, drobne naprawy zdają się być wykonywane na bieżąco. W budynku zachowała się oryginalna stolarka okienna i drzwi wejściowe.

Proponowana funkcja obiektu: Ze względu na położenie, wielkość i formę opisany budynek spełnia wymagania jakie są stawiane niewielkim obiektom noclegowo-gastronomicznym. Położenie przy drodze prowadzącej ze Szczecina do Polic i dalej do Trzebieży i Nowego Warpna, miejsce na parking znajdujące się za budynkiem i brak obiektów noclegowych w okolicy dobrze argumentuje proponowane wykorzystanie turystyczne obiektu.

4. IDEA POPRZEMYSŁOWEGO OBIEKTU TURYSTYCZNEGO (PPOT)

Idea PPOT zakłada wprowadzenie Certyfikatu Poprzemysłowego Obiektu Turystycznego (PPOT), który byłby nadawany każdemu obiektowi poprzemysłowemu, który został zaadaptowany dla celów turystycznych. System certyfikacji zakładałby kategoryzację obiektów, analogiczną jak w przypadku obiektów hotelarskich, jednakże zamiast rozróżniania poziomu jakościowego świadczonych w nich usług, rozróżniałby obiekty pod względem zachowania możliwości identyfikacji przemysłowych funkcji obiektu, wartości historycznej i zabytkowej, stanu technicznego obiektu. Ponieważ aktualny stan prawny nie przewiduje systemu certyfikacji PPOT, należałoby wprowadzić zmianę w ustawie o usługach turystycznych oraz wydać rozporządzenie w sprawie poprzemysłowych obiektów turystycznych, szczegółowo określające działanie systemu certyfikacji PPOT, wzór certyfikatu, kategorie, warunki, jakie muszą spełniać obiekty, okres przyznania certyfikatu. W przypadku braku możliwości legislacji ustawowego obowiązku kategoryzacji, należałoby wprowadzić dobrowolny system kategoryzacji PPOT, poprzez wprowadzenie regulaminu kategoryzacji PPOT przez Polską Organizację Turystyczną (POT), która sprawowałaby nadzór nad narzędziem kategoryzacyjnym, a realizację działań prowadziłyby Regionalne Organizacje Turystyczne (ROT) na terenie poszczególnych województw.

Certyfikat stanowiłby szczególny rodzaj nagrody i wyróżnienia właścicieli/zarządców tychże obiektów. Wpływałby na wizerunek obiektów, podnosił rangę obiektu, promował i propagował obiekt poprzez zamieszczenie w wykazie PPOT na stronie internetowej POT-ROT. Certyfikat zwiększałby zainteresowanie obiektem potencjalnych turystów, skłaniając turystów do odwiedzin certyfikowanych obiektów.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

W dobie transformacji gospodarczych i rozwoju turystyki poprzez tworzenie nowych produktów turystycznych, należałoby wzbogacić wizerunek Szczecina o większą liczbę poprzemysłowych obiektów turystycznych, wykorzystując istniejący potencjał miasta. Obiekty poprzemysłowe odpowiednio zaadaptowane mogą stworzyć atrakcyjny produkt turystyczny. Interesujące zabytki architektury poprzemysłowej, świadczące o bogatym dziedzictwie kulturowym, stanowią nieznaczną część atrakcji turystycznych miasta. Nie są one należycie eksponowane, eksploatowane i promowane. Pozostałości po działalności przemysłowej powinny być adaptowane do celów turystycznych i udostępniane szerokiemu gronu odbiorców. O ile historycy sztuki czy architekci podejmują działania mające na celu przywrócenie obiektów poprzemysłowych do zaadaptowania dla celów turystycznych, o tyle trudniej działania takie podejmują inwestorzy czy władze miasta. Obiekty architektury poprzemysłowej są modernizowane i rozbudowywane głównie na cele usługowo-handlowe: Fabryka II, Stara Cegielnia. Ostatnio coraz częściej dla celów turystycznych: hotel Dana, Restauracja Stara Rzeźnia na Łasztowni. Walory turystyczne terenów

poprzemysłowych Gminy Miasto Szczecin (np. terenów byłej Stoczni Szczecińskiej) wpływają na podniesienie atrakcyjności miasta Szczecin, województwa zachodniopomorskiego oraz Euroregionu Pomerania. Według Kaczmarskiej i Przybyłki (2010), kompleksowe czynności adaptacji zabytków przemysłowych do celów turystyki nadałyby terenom i obiektom zdegradowanym funkcje społeczno – gospodarcze, przyczyniając się do ożywienia gospodarczego i społecznego oraz do przyspieszenia procesu rewitalizacji, poprawiłyby rozwój ekonomiczny i społeczny obszaru, jak i zrównoważony rozwój całego miasta [7, str. 208]. Brak funduszy na remonty powoduje zaniechanie utrzymania właściwego stanu zachowania i degradację istniejących obiektów przemysłowych.

Działania, które powinny być podjęte w celu zachowania i zagospodarowania turystycznego obiektów przemysłowych Szczecina, to:

- postulowanie wpisu najbardziej wartościowych obiektów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków [5] do rejestru zabytków Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie [23];
- szybka reakcja władz miasta zapobiegająca niszczeniu obiektów zagrożonych samozniszczeniem lub wyburzeniem: kolejowe wieże ciśnień, dawna restauracja Tiergarten;
- odbudowa dużych obiektów zniszczonych typu olejarnia;
- utworzenie Szczecińskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego;
- utworzenie Muzeum Stoczniowego w Szczecinie.

*Na podstawie Strategii Rozwoju Szczecina 2025, rewitalizacji i zagospodarowania na nowe funkcje wymagają tereny powojkowe i przemysłowe, szczególnie pasmo nadodrzańskie. Dla zachowania walorów krajobrazu miejskiego konieczne jest przyspieszenie procesów rewitalizacji prowadzonych przez Miasto od 1991 r., zgodnie z „Lokalnym Programem Rewitalizacji dla miasta Szczecina” (LPR), uwzględniającym wymóg koncentracji działań na wybranych obszarach dla osiągnięcia celu rewitalizacji. Cel operacyjny 1.2. Rewitalizacja i rozwój przestrzeni miejskiej tejże strategii mówi: *Elementem porządkującym przestrzeń miasta będzie także rewitalizacja obszarów powojkowych i przemysłowych, w tym pokolejowych, zmierzająca do odtworzenia lub nadania im nowych funkcji użytkowych* [20, str. 20]. W kwestii wizerunku i tożsamości zaproponowano utworzenie katalogów przyrodniczych i kulturowych obejmujących miejscowe ekosystemy, produkty żywnościowe, sztukę, architekturę, układy urbanistyczne i krajobrazy, określenie i zbudowanie regionalnego programu tożsamości bazującego na cechach charakterystycznych regionu, lokalnych aspiracjach i potencjale marketingowym. W rekomendacji z 2009r. znalazły się: rozwój postrzegania regionu metropolitalnego jako tożsamości kulturowej, rozwój frontów wodnych i dziedzictwa przemysłowego, utrzymanie programu renowacji Śródmieścia w Szczecinie oraz większe wykorzystanie „wielkich obszarów urbanizacji” [20, str. 27].*

Szansą dla rozwoju zabytków architektury przemysłowej w Szczecinie jest z pewnością Regionalny Program Operacyjny (RPO) 2014-2020; jego Oś IV Naturalne Otoczenie Człowieka, Priorytet Inwestycyjny 6.3: Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego; Cel szczegółowy 1: Zwiększenie turystyczno-kulturalnej atrakcyjności regionu brzmi: „...planowane są działania z zakresu prac konserwatorskich, restauratorskich oraz promocyjnych, które mają na celu zwiększenie atrakcyjności województwa poprzez udostępnienie obiektów zabytkowych oraz łączących walory zabytkowe z przyrodniczymi...” [19].

Na podstawie Obuchowicza (2014), zważywszy na historię Szczecina, wydaje się, iż możliwości rozwoju produktu turystyki przemysłowej (PTP) są ogromne. Szczecin ma do zaoferowania obiekty unikatowe w skali ogólnoeuropejskiej, których zagospodarowanie wymaga jednak olbrzymich nakładów finansowych. Przy odpowiedniej polityce turystycznej władz, przedsiębiorców, środowiska naukowego oraz ludności miejscowej, można stworzyć atrakcyjny produkt turystyczny. Wdrożona strategia rozwoju produktu turystycznego, połączona ze strategią marketingową, pozwoliłaby nie tylko na ocalenie unikatowo-

wych walorów kulturowych oraz na turystyczne ich wykorzystanie. Turystyka poprzemysłowa ma predyspozycje do stania się wizytówką turystyczną Szczecina [11, str 58]. Na podstawie Jędrysiaka (2011) wiele do zrobienia jest także na poziomie technicznym – lepsze oznakowanie, oświetlenie i wyeksponowanie zabytkowych obiektów i urządzeń [6, str. 33-34]. Na podstawie Obuchowicza (2014), dziedzictwo kulturowe oraz spuścizna przemysłowa w postaci olbrzymich kompleksów postocznioowych, z halami, dokami, położonymi na wyspie, które mogą zostać ponownie zagospodarowane powinno stać się pierwszorzędnym celem władz miasta, gdyż istotnym aspektem w kontekście rozwoju sektora turystycznego jest zainteresowanie i rola samorządów lokalnych oraz ich udział w tworzeniu produktów turystycznych oraz tworzeniu własnych programów polegających na rozwoju turystyki, jej systematycznemu realizowaniu i kontrolowaniu [11, str. 59].

BIBLIOGRAPHY

- [1] Audyt Turystyczny Województwa Zachodniopomorskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin, 2013, str. 58-59, http://eregion.wzp.pl/sites/default/files/audyt_turystyczny_województwa_zachodniopomorskie_go2.pdf, dostęp/access 2018-11-10.
- [2] Burzyński T., Staszewska-Ludwiczak A., Pasko K. (red.) *Dziedzictwo przemysłowe jako element zrównoważonego rozwoju turystyki*, Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Naukowo Praktycznej, Zabrze, 4-5.09.2008, Wydawnictwo GWSH/Urząd Miejski, Katowice 2009, str. 19-20.
- [3] Encyklopedia Pomorza Zachodniego - pomeranica. Pl http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Plik:WKZ_Wieża_Cisnien_Potulicka_1.JPG, dostęp/access 2018-11-10.
- [4] Głos Szczeciński, <https://gs24.pl/zabytkowa-olejarnia-w-szczecinie-na-sprzedaz-koniec-marzen-o-domu-sztuki/ar/4946479>, Zdjęcie: Arkadiusz Bis, dostęp/access 2018-11-10.
- [5] Gminna Ewidencja Zabytków BIP – Urząd Miasta Szczecin, http://bip.um.szczecin.pl/chapter_11512.asp, dostęp/access 2018-11-10.
- [6] Jędrysiak T., *Turystyka kulturowa w obiektach poprzemysłowych – zagadnienia ogólne*, *Turystyka Kulturowa*, nr 6, 2011, s. 18, 33-34.
- [7] Kaczmarska A., Przybyłka A., *Wykorzystanie potencjału przemysłowego i poprzemysłowego na potrzeby turystyki. Przykład szlaku zabytków techniki województwa śląskiego*, *Krajobraz a Turystyka*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 14, Sosnowiec, 2010, s. 208.
- [8] *Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego „Nowe Miasto-Potulicka”*, Uchwała nr III/17/06 Rady Miasta Szczecin z dnia 28 grudnia 2006 r., Szczecin, 2007. <http://bip.um.szczecin.pl/files/F146C41098314BE68EA62A7677CBB712/17.pdf>, dostęp/access 2018-11-10.
- [9] Nasze Miasto, Wiadomości Szczecin, pl<http://szczecin.naszemiasto.pl/artukul/stara-olejarnia-na-sprzedaz-za-30-tysiecy-zlotych-zdjecia.4240166.artgal,t,id,tm.html>, dostęp/access 2018-11-10.
- [10] Naziębło, J., *Dziedzictwo przemysłowe Żyrardowa a możliwości zagospodarowania turystycznego* [w:] Kaprowski W., Midura F., Sienkiewicz J. W. (red.), *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, Warszawa, WSE, 2008, str. 215.
- [11] Obuchowicz R., *Perspektywa rozwoju turystyki przemysłowej w Województwie Zachodniopomorskim (WZP)* [w:] Widawski K., Duda-Seifert M. (red.), *Turystyka przemysłowa w kontekście rozwoju zrównoważonego*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2014, str. 45-61.

- [12] Obuchowicz R., *Przebudowa i rozbudowa kolejowej wieży ciśnień zlokalizowanej w Szczecinie przy ulicy Potulickiej 53c z przeznaczeniem na obiekt muzealno-wystawienniczy*, praca dyplomowa inżynierska napisana pod kierunkiem dra inż. arch. Macieja Płotkowiaka, Zakład Teorii Architektury, Historii i Konserwacji Zabytków, Wydział Wydziału Budownictwa i Architektury, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Szczecin, 2018.
- [13] Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Dawny budynek administracyjny Huty Kraft, nr inw: 457.
- [14] Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, kolejowa wieża ciśnień, A – 224.
- [15] Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Młyn Parowy, nr w rejestrze zabytków: A – 201.
- [16] Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, zespół budynków administracyjno-socjalno-produkcyjnych Stoczni Szczecińskiej Nova Sp. z o. o. wraz z wystrojem wnętrz świetlicy – miejsca podpisania Porozumienia Szczecińskiego w dniu 30.VIII.1980r., A – 362.
- [17] Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa, Zespół Budynków Przemysłowych firmy C. Lefever'a – przemysł spirytusowy i browarny, nr w rejestrze zabytków: A – 830.
- [18] Radio Szczecin, <http://radioszczecin.pl/1,128699,zabytkowa-fabryka-w-szczecinie-na-sprzedaz>, dostęp/access 2018-11-10.
- [19] Regionalny Program Operacyjny Województwa Zachodniopomorskiego 2014-2020.
- [20] Strategia Rozwoju Szczecina 2025, Szczecin, 2011 BIP – Urząd Miasta Szczecin, s. 20, 27, http://bip.um.szczecin.pl/chapter_11124.asp?soid=8ED6AD35235F4C07B05B8D5F81CF4090, dostęp/access 2018-11-10.
- [21] Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Zachodniopomorskim do roku 2015. Audyt Turystyczny Województwa Zachodniopomorskiego, Zachodniopomorska Regionalna Organizacja Turystyczna, Szczecin, 2005.
- [22] *Turystyka w obiektach poprzemysłowych. Koncepcja promocji i rozwoju markowego produktu turystycznego w zabytkach techniki i przemysłu w Polsce*. Polska Organizacja Turystyki, Warszawa, 2004. str. 6.
- [23] Wojewódzka Ewidencja Zabytków BIP - Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie, <http://wkz.bip.alfatv.pl/strony/menu/9.dhtml>, dostęp/access 2018-11-10.

AUTHOR'S NOTE

The author is a student of architecture and urban planning as well as tourism and recreation. Works scientifically in the field of architecture and tourism, it is, among others the author of scientific publications in the field of industrial tourism..

O AUTORZE

Autor jest studentem kierunku architektura i urbanistyka oraz turystyka i rekreacja. Działa naukowo w zakresie architektury oraz turystyki, jest m. in. autorem publikacji naukowych z zakresu turystyki przemysłowej.

Contact | Kontakt: rafal.ob@interia.pl